

شیوه‌های تربیت اخلاقی فرزندان، برگرفته از روایات اهل بیت علیهم‌السلام

علی نقی فقیهی^۱ / خدیجه اسفندیاری^۲ / رضا جعفری هرندی^۳

چکیده

تربیت اخلاقی فرایند زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی برای شکوفایی و پرورش فضایل به همراه اصلاح یا از بین بردن رذایل اخلاقی است. هدف از پژوهش حاضر، بررسی شیوه‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام است که در تدوین آن از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. برای گردآوری داده‌های مورد نیاز در راستای رسیدن به اهداف پژوهش، از فرم‌های فیش برداری از منابع مرتبط با موضوع استفاده شده و پس از جمع‌آوری با شیوه‌های کیفی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. از یافته‌های تحقیق این است که: الف) اساسی‌ترین مسئله در سعادت انسان، فراگیری شیوه‌های تربیت اخلاقی است. ب) شیوه‌های تربیت اخلاقی، مبتنی بر اصول و هماهنگ با اهداف عالی‌آفرینش است. ج) در احادیث اهل بیت علیهم‌السلام به چهار دسته شیوه‌های «زمینه‌ای»، «انگیزشی»، «شناختی» و «هدایتی» تأکید شده است. د) برای عملیاتی ساختن هردسته از شیوه‌ها، فنون گوناگونی ارائه شده است. کلیدواژگان: تربیت اخلاقی، شیوه‌ها، فنون تربیتی، روایات اهل بیت علیهم‌السلام.

۱. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم.

۲. دانش‌آموخته سطح ۳ جامعه الزهرا علیها‌السلام، گرایش تفسیر و علوم قرآن.

۳. استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم.

مقدمه

براساس بینش اسلامی، هر انسانی، با فطرت الهی و گرایش به اخلاق حسنه متولد می شود و ساختار وجودی انسان، او را به سوی خداجویی، حقیقت شناسی، ارزش و کمال خواهی هدایت می کند. رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمود:

هر نوزادی با فطرت خداجویی زاده می شود، مگر اینکه (عوامل محیطی مانند):

پدر و مادر او را منحرف سازند^۱ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۳).

پدر و مادر نیز با تربیت اخلاقی مناسب می توانند از انحراف فرزند خود جلوگیری کنند.

برای بسترسازی مسئله مورد بحث، چند مفهوم را تبیین می کنیم:

الف: شیوه تربیتی

معمولاً شیوه و روش، به یک مفهوم به کار می رود و در لغت به معنای راه، سبک، طریقه و فن آمده است. اما در اصطلاح تعلیم و تربیت، شیوه تربیتی تعریف شده است:

رفتارها، گفتارها و حالت هایی که با هدف تأثیرگذاری در مرتبگی، از مربی صادر

می شود و در تحقق اهداف تربیتی مؤثر می افتند (فائمی مقدم، ۱۳۸۲، ص ۱۳).

ب: تربیت اخلاقی

برای دستیابی به مفهوم تربیت اخلاقی، ابتدا دو واژه تربیت و اخلاق را تعریف می کنیم. «تربیت»

در لغت از دو ریشه «ربو» و «ربب» اشتقاق یافته است؛ از ریشه «ربو» بیشتر ناظر به پرورش جسمی

و به معنای «افزودن» و «پروراندن»، و از ریشه «رب» بیشتر ناظر به پرورش روحی و معنوی و به

معنای «سرپرستی کردن»، «رهبری کردن» و «به اعتدال رساندن» است (کبیری و معلمی، ۱۳۸۸،

ص ۶۹). تربیت از نظر دانشمندان تربیتی فعالیتی منظم و تدریجی برای کشف استعدادها و از قوه

به فعلیت رساندن آنهاست (حاجی ده آبادی، ۱۳۷۷، ص ۱۲).

اخلاق در لغت، جمع «خُلُق» یا «خُلُق» به معنای سنجیه و طبیعت باطنی است (راغب اصفهانی،

۱۴۱۲، ص ۲۹۷) و به صفاتی اطلاق می شود که بر اثر تکرار، در نفس انسان به صورت ملکه درآمده

و رفتار متناسب با آن، بدون تأمل از انسان صادر می شود (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص ۷۴). بنابراین،

۱. «كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ».

«تربیت اخلاقی» به معنای چگونگی به‌کارگیری و پرورش استعداد‌های درونی انسان جهت رشد و تثبیت صفات پسندیده اخلاقی (شکوفای کردن ظرفیت‌های اخلاقی) به منظور انجام رفتارهای پسندیده اخلاقی و دوری از ردایلی اخلاقی است؛ به طوری که این ویژگی‌ها، برای انسان به صورت ملکه درآید (دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۸۵، ص ۱۹).

موضوع تربیت اخلاقی، نفس انسان است که افعال زیبا و زشت به طور ارادی از او صادر می‌شود (طوسی، ۱۳۶۴، ص ۴۸). هدف تربیت اخلاقی، پرورش استعداد‌های درونی انسان برای ایجاد و رشد صفات و رفتارهای پسندیده اخلاقی است. از دیدگاه علامه طباطبائی، هدف تربیت اخلاقی، رسیدن به توحید در زمینه اعتقاد و عمل است. بنابراین، تربیت اخلاقی باید به عبودیت الهی بینجامد (طباطبائی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۵۷). علامه معتقد است این هدف و این روش، مخصوص قرآن است (در مقابل گروهی که هدف را تأمین قوانین اجتماعی یا عرف جامعه می‌دانند، یا پیروان ادیان الهی که هدف را رسیدن به نعمت‌های اخروی و دوری از عذاب می‌دانند) (همان، ص ۳۵۵ و ۳۵۶). مسلم است که برانگیختن، فراهم ساختن و به‌کار بستن سازوکارهای آموزشی و پرورشی در جهت دریافت گزاره‌های اخلاقی و شناختن و شناساندن فضایل و ردایلی و زمینه‌سازی برای ایجاد نگرش و روی آوردن به اخلاق حسنه و تقید و پای بندی و عینیت دادن ارزش‌های اخلاقی، همه به منظور رسیدن به سعادت و کمال جاودانه تربیت اخلاقی است. در تربیت اخلاقی تلاش می‌شود با بهره‌گیری از دانش تعلیم و تربیت و یافته‌های تربیت، اهداف اخلاقی را عینیت بخشید (بهشتی، ۱۳۸۱، ص ۱۸). انسان در پرتو تربیت اخلاقی، از ردایلی و صفات نکوهیده می‌رهد و به فضایل و خصلت‌های ستوده آراسته می‌شود و فضایل با تکرار اعمال شایسته و با التزام به انجام افعال نیکو، به تدریج در نفس رسوخ یافته و از افعال زشت دوری نموده، رو به سوی تعالی می‌نهد (بهشتی و همکاران، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۴۴).

در جوامع دینی و مذهبی، تربیت اخلاقی عامل تأثیرگذار در سعادت فردی و اجتماعی دانسته شده و تحت عناوینی نظیر تغییرپذیری اخلاق، تأثیرگذاری تربیت بر اخلاق، شیوه درمان بیماری‌های اخلاقی، کیفیت تخلق به اخلاق حسنه و روش تغییر اخلاق، در آثار فارابی، ابن سینا، ابن مسکویه، غزالی، فیض کاشانی و ... به بحث گذاشته شده است (بهشتی، ۱۳۸۱، ص ۱۹). امروزه در جهان معاصر نیز تربیت اخلاقی بسیار مهم دانسته شده، تا جایی که پاره‌ای از دانشوران تعلیم

و تربیت در مغرب زمین، قرن بیستم را قرن تربیت اخلاقی نامیده‌اند (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۷۹، ص ۲۰).

دسته‌بندی روش‌های تربیت اخلاقی

در زمینه روش‌های تربیت اخلاقی، برخی از محققان در زمینه روش‌های تربیت اخلاقی، هیچ‌گونه دسته‌بندی انجام نداده‌اند و صرفاً به ذکر روش‌هایی بسنده کرده‌اند؛ به عنوان نمونه: فرمینی و همکاران (۱۳۸۸)، ۲۹ روش را مطرح کرده‌اند. شریفی (۱۳۸۹) مهم‌ترین شیوه‌های تربیت اخلاقی از نگاه نهج البلاغه را حکمت، تربیت عقلانی، تذکر و یادآوری نعمت‌ها، موعظه، خطابه، عبرت‌آموزی، دانسته است. اخوی (۱۳۹۰) مهم‌ترین روش‌های تربیت اخلاقی را از دیدگاه اسلام، روش اعطای بینش، مطالعه و تفکر، تذکر و یادآوری نعمت‌ها، اعتدال و توازن، تغافل، ایجاد انگیزه و روش الگویی بیان کرده است. صمدی، دوایی و اقبالیان (۱۳۹۱) شش روش را از سه اصل استخراج کرده است: دو روش تبیین ارزش‌های اخلاقی و مبارزه با هوای نفس را از اصل «تعامل تفکر و تعبد اخلاقی»، روش‌های «پاک کردن محیط مظاهر فساد» و «امر به معروف و نهی از منکر» را از اصل «درهم تنیدگی تربیت اخلاقی و تربیت دینی»، روش‌های «تحریک ایمان و اعتقادات دینی متریان» و «پرورش میل و اشتیاق در به دست آوردن فضیلت‌ها و توانایی مخالفت با رذیلت‌ها» را از اصل «تعامل انگیزه و عمل» به دست آورده است. اما محققان دیگری تقسیم‌بندی‌هایی را انجام داده‌اند؛ از جمله: کبیری و معلمی (۱۳۸۸) روش‌های تربیت اخلاقی را به سه دسته «خودسازی»، «دیگرسازی» و «روش‌های مشترک» تقسیم کرده‌اند. داودی (۱۳۹۰) روش‌ها را به «زمینه‌ساز پرورش آگاهی و بصیرت اخلاقی»، «پرورش گرایش‌ها و عادت‌های مطلوب اخلاقی» و «روش‌های اصلاح رذایل» تقسیم نموده است. فقیهی (۱۳۹۴) روش‌های تربیت اخلاقی را به «بینشی»، «گرایشی» و «عملی» تقسیم نموده است؛ به این دلیل که به صورت منطقی، طبیعی و فلسفی، هر عملی از جمله تربیت اخلاقی به علم و شناخت، سپس میل و گرایش و نگاه اراده و عمل نیاز دارد. همچنین در مقام تعارض میل‌ها، شناخت است که تصمیم می‌گیرد کدام یک مقدم باشد و فائق آید و اراده نیز تبلور میل‌هاست. ملاحظه می‌شود که تقسیم‌بندی‌های مذکور براساس روایات اسلامی صورت نگرفته است و چون بحث این تحقیق، تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلامی است، لازم است تقسیم‌بندی روش‌ها نیز براساس روایات اسلامی صورت گیرد. با توجه به مطالب مذکور، مسئله مورد پژوهش در این

مقاله آن است که از دیدگاه اهل بیت علیهم السلام چه شیوه‌هایی در این زمینه کارآمد است و باید والدین آنها را برای تربیت فرزندان به کار گیرند؟

بدین منظور، آموزه‌های دینی در منابع روایی مرجع، در زمینه تربیت اخلاقی مورد بررسی قرار می‌گیرد و مهم‌ترین شیوه‌های تربیت اخلاقی که اهل بیت علیهم السلام بر آنها تأکید دارند، دسته‌بندی و تبیین می‌شود.

با توجه به اینکه متون روایی، در زمینه تربیت اخلاقی مطالعه شده و شیوه‌ها و فنون استخراج شده، مورد تحلیل کیفی قرار گرفته است، روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. در این راستا روایات معصومان علیهم السلام، جامعه پژوهش و روایات مربوط به تربیت اخلاقی، نمونه پژوهش را تشکیل می‌دهد. برای جمع‌آوری داده‌ها، از فرم‌ها و فیش‌های اطلاعاتی استفاده شد و داده‌ها به صورت کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

در روایات رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام در زمینه توصیه به والدین برای تربیت اخلاقی فرزندان، چهار شیوه به چشم می‌خورد:

۱. شیوه‌های زمینه‌ای:

شیوه‌های زمینه‌ای شیوه‌هایی هستند که زمینه‌ها، موقعیت‌ها و شرایط را برای به فعلیت درآوردن فطرت اخلاقی فراهم می‌آورند. فطرت، زمینه‌ای درونی است که با فراهم آوردن موقعیت‌ها و شرایط محیطی، می‌تواند آن زمینه را به فعلیت رساند (فقیهی، ۱۳۸۴، ص ۲۳). در جامعه، مدرسه و به خصوص خانواده، حاکمیت اصول اخلاقی، بسیار مؤثر است؛ زیرا با این اصول، ارزش‌خواهی فطری کودکان پرورش می‌یابد و روی‌آوری آنان به خوبی‌ها، شکوفا می‌شود. از این رو، تربیت اخلاقی، هنگامی تحقق می‌یابد که شرایط محیطی برای پرورش دادن و تکامل بخشیدن به همان زمینه‌ها و مقتضیات فطری انسان‌ها، فراهم شود و البته باید کوشش شود تا موقعیت‌های محیطی و تربیتی، با آن زمینه‌های فطری در تضاد نباشد؛ زیرا انحرافات تربیتی و اخلاقی، از این عوامل تحمیلی پدیدار می‌شود. لزوم بهره‌گیری از شیوه‌ی زمینه‌ای، براساس آموزه‌های معصومان علیهم السلام شامل تمام مراحل کودکی، به ویژه مراحل اولیه آن است. در زیر، به تعدادی از فنون، عملکردها و به‌کارگیری راهکارها برای تحقق اهداف تربیتی، که به آنها شیوه‌های تربیتی گفته می‌شود، اشاره می‌کنیم:

۱-۱. فضاسازی انس با خدا:

خواندن اذان و اقامه در گوش نوزاد^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۱، ص ۱۲۳ / طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۲۲۸)، یادآوری نام و ویژگی‌ها و نعمت‌های پروردگار^۲ (آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۴، ص ۳۰) و مانند آن، فضایی روانی و خلقی برای انس با خدا در مرتبه فراهم می‌سازد و موجب می‌شود فرد در ارتباط با خدا، خود را با ارزش ببیند و هویت اخلاقی‌اش کشش الهی پیدا کند.

۲-۱. بسترسازی رشد شخصیت عاطفی:

این فن، بستری را فراهم می‌کند تا کودک با تأثیر از آن، ارزشمندی خود را درک کند و به مرور توانمندی‌های عاطفی مطلوب او در گرایش به خوبی‌ها، به فعلیت برسد. احادیث این بسترسازی را با فنونی چون: نام نیک نهادن^۳ (راوندی کاشانی، بی تا، ص ۶ / کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۸)، احترام گذاشتن^۴ (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۲۲۲)، سلام کردن^۵ (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۷۱)، نیکو خطاب نمودن^۶ (نهج البلاغه، نامه ۳۱ / ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۸۸-۸۹)، احوالپرسی، به ویژه عیادت بیمار^۷ (محمدنور ابن عبدالحفیظ، ۱۴۱۶، ص ۲۵۰)، گفتار توأم با صداقت و درستی و وفای به عهد^۸ (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۵، ص ۱۷۰ / ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۴۱۹) و محبت‌هایی نظیر در آغوش گرفتن^۹ (مجلسی، ۱۴۰۳،

۱. روایت شده که زمان ولادت امام حسن علیه السلام، پیامبر صلی الله علیه و آله در گوششان اذان گفتند: «أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَذَّنَ فِي أُذُنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ جِبِينَ وَكَذَتْهُ فَاطِمَةُ».
۲. امام علی علیه السلام فرمودند: «ذَكَرَ اللَّهُ تَسْتَنْجِحَ بِهِ الْأُمُورَ وَتَسْتَنْبِرَ بِهِ الشَّرَّائِرَ».
۳. پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «إِنَّ أَوَّلَ مَا يَنْحَلُّ بِهِ أَحَدُكُمْ وَكَذَلِكَ الْإِسْمُ الْحَسَنُ فَلْيُحْسِنِ أَحَدُكُمْ اسْمَ وَادِّهِ». امام علی علیه السلام نیز می‌فرماید: «أَوَّلُ مَا يَبْرُؤُ الرَّجُلَ وَكَذَلِكَ أَنْ يُسَمِّيَهُ بِاسْمِ حَسَنٍ فَلْيُحْسِنِ أَحَدُكُمْ اسْمَ وَادِّهِ».
۴. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «أَكْرَمُوا أَوْلَادَكُمْ وَأَحْسِنُوا أَدَبَهُمْ يُعْمَرُوا لَكُمْ».
۵. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «خُمُسٌ لَا أَدْعُهُنَّ حَتَّى الْمَمَاتِ... وَالسَّلِيمُ عَلَى الصَّبِيَّانِ لِيَكُونَ سُنَّةً مِنْ بَعْدِي».
۶. امام علی علیه السلام فرزندشان را چنین خطاب می‌کنند: «أَيُّ بَنِي إِبْنِي وَإِنْ لَمْ أَكُنْ عُمَرْتُ عُمَرَمَنْ كَانَ قَبْلِي فَقَدْ نَظَرْتُ فِي أَعْمَالِهِمْ...».
۷. بخاری از انس بن مالک نقل می‌کند: «نُوجِوَانِي يَهُودِيَّ كَمَا بِيَّامِرِ صلی الله علیه و آله خَدَمْتُ مِيَّ كَرْدَ، مَرِيضٌ شَدَّ. بِيَّامِرِ صلی الله علیه و آله بِه عِيَادَتِ او رَفَتْ وَبِرْبَالِيْنِ او نَشَسَتْ...».
۸. پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «إِذَا وَعَدَ أَحَدُكُمْ صَبِيَّهُ فَلْيُنْجِرْ». همچنین امام علی علیه السلام والدین را از دروغ‌گویی نهی می‌کند: «لَا يَصْلُحُ مِنَ الْكُذْبِ جِدٌّ وَلَا هَزْلٌ وَلَا أَنْ يَعِدَ أَحَدُكُمْ صَبِيَّهُ ثُمَّ لَا يَبِيَّ لَهُ إِنَّ الْكُذْبَ يَهْدِي إِلَى الْفُجُورِ وَالْفُجُورُ يَهْدِي إِلَى النَّارِ...».
۹. امام باقر علیه السلام از امام حسین علیه السلام نقل می‌کنند که فرمودند: «دَخَلْتُ أَنَا وَأَخِي عَلِيٌّ جَدِّي رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَأَجْلَسَنِي عَلَى فَخِذِهِ الْأَيْسَرِ وَأَجْلَسَ أَخِي الْحَسَنُ عَلَى فَخِذِهِ الْأَيْمَنِ ثُمَّ قَبَّلَنَا وَقَالَ يَا بَنِي أَنْتُمَا مِنْ إِمَامَيْنِ سَبَطَيْنِ».

ج ۳۶، ص ۲۵۵، ش ۷۲، نوازش کردن و بازی کردن^۱ (مجلسی، ج ۴۳، ص ۲۸۵)، بوسیدن^۲ (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۸، ص ۳۴۰، ش ۳۴۹۰۵) و ارتباط کلامی ملایم و دلپذیر با فرزند^۳ (نهج البلاغه، نامه ۳۱)، تأکید نموده است. همچنین برای پیشگیری از آسیب های روانی و عاطفی، بر فنونی چون: سهل گیری^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۲، ص ۳۶۴)، عدم تبعیض^۵ (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۲۲۰)، به رخ نکشیدن مستمر خطا^۶ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۸۴)، عدم تحقیر و سرزنش^۷ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۱۱)، ممنوعیت تنبیه بدنی^۸ (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ص ۸۹) و بی محبتی^۹ (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۱، ص ۴۸۵) توصیه شده است.

۱-۳. ایجاد محیط روانی معنوی و مصونیت بخشی از شیطان:

در روایات، بر فنونی تأکید شده است که فضای روانی معنوی و ارزشی را در فرایند رشد کودک حاکم ساخته و زمینه های تأثیرگذاری عوامل محیطی را برای رفتن به راه های شیطانی کاهش می دهد^{۱۰} (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۳). مثلاً کودکی که در گوشش اذان و اقامه گفته می شود،

۱. جابر بن عبدالله می گوید: «دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ ﷺ وَالْحَسَنِ وَالْحُسَيْنَ ﷺ عَلَى ظَهْرِهِ وَهُوَ يَجْثُو لَهُمَا وَيَقُولُ نِعْمَ الْجَمَلُ جَمَلُكُمَا وَنِعْمَ الْعُدْلَانِ أَنْتُمَا». نیز ابن ابی الحدید نقل می کند که: «سابق یوما بین الحسین وبنیه فسبق الحسن فأجلسه علی فخذیه الیمنی ثم أجلس الحسین علی الفخذ الیسری» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۶، ص ۲۷).

۲. مفضل می گوید: «دَخَلْتُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ ﷺ وَعَلَيْهِ ابْنُهُ فِي خَجْرِهِ وَهُوَ يَقْبَلُهُ وَيَمَضُّ لِسَانَهُ وَيَضَعُهُ عَلَى عَاتِقِهِ وَيَضُمُّهُ إِلَيْهِ وَيَقُولُ يَا أَبِي أَنْتَ مَا أَطْلَبَ رِيحَكَ وَأَطْلَهَر». و همچنین پیامبر ﷺ نیز فرموده اند: «قِيلُوا أَوْلَادَكُمْ فَإِنَّ لَكُمْ بِكُلِّ قُبْلَةٍ دَرَجَةٌ فِي الْجَنَّةِ مَا بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ خُمُسُمَائَةِ عَامٍ» (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۲۰).

۳. امام علی ﷺ به فرزندشان امام حسن ﷺ چنین ابراز محبت می کردند: «وَجَدْتِكَ بَعْضِي بَلْ وَجَدْتِكَ كُلِّي حَتَّى كَأَنَّ شَيْئاً لَوْ أَصَابَكَ أَصَابَنِي وَكَأَنَّ الْمَوْتَ لَوْ أَتَاكَ أَتَانِي فَعَنَانِي مِنْ أَمْرِكَ مَا يَغْنِينِي مِنْ أَمْرِ نَفْسِي فَكَتَبْتُ إِلَيْكَ كِتَابِي هَذَا مُسْتَظْهِراً بِهِ».

۴. روایت شده در زمان امام زین العابدین ﷺ نمازها در وقت خودش خوانده می شد؛ یعنی نماز ظهر در ظهر و نماز عصر در عصر، اما امام ﷺ به فرزندان خویش می فرمودند: «نماز مغرب و عشا را با هم و نماز ظهر و عصر را نیز با هم بخوانید» وقتی از ایشان پرسیده شد که چرا فرزندان شما نماز را در غیر وقتش می خوانند؟ فرمودند: «این کار برای فرزندان بهتر است از اینکه بخوابند و نماز نخوانند».

۵. رسول اکرم ﷺ فرمودند: «اغْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ كَمَا تُجْبُونَ أَنْ يُغْدِلُوا بَيْنَكُمْ فِي الْبِرِّ وَاللُّطْفِ».

۶. امام علی ﷺ فرمودند: «... وَالْإِفْرَاطُ فِي الْمَلَامَةِ يَشُبُّ نِزَانَ اللَّجَاجَةِ... وَلَا تَكْثُرِ الْعِتَابَ فَإِنَّهُ يُورِثُ الصَّغِينَةَ...».

۷. امام صادق ﷺ فرمود: «مَنْ حَقَّرَ النَّاسَ وَتَجَبَّرَ عَلَيْهِمْ فَذَلِكَ الْجَبَّارُ».

۸. امام موسی کاظم ﷺ به یکی از یاران خود که از دست فرزندش به ستوه آمده بود و شکایت می کرد، فرمودند: «لَا تَضْرِبْهُ وَاهْجُرْهُ وَلَا تُطَلَّ».

۹. روایت شده: «وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يُقْبَلُ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ ﷺ فَقَالَ الْأَفْرَعُ بْنُ حَابِسٍ إِنَّ لِي عَشْرَةَ مِنْ الْوَالِدِ مَا قَبِلْتُ أَحَدًا مِنْهُمْ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مَنْ لَا يَرْحَمَ لَا يَرْحَمَ».

۱۰. پیامبر اکرم ﷺ در سفارش به علی ﷺ می فرمایند: «يَا عَلِيُّ إِذَا وُلِدَ لَكَ غُلَامٌ أَوْ جَارِيَةٌ فَأَذِنْ فِي أُذُنِهِ الْبَيْمَةَ وَأَقِمْ فِي الْيُسْرَى فَإِنَّهُ لَا يَضُرُّهُ الشَّيْطَانُ أَبَدًا».

زمینه‌ای برای پرورش استعدادهای بالقوه درونی‌اش فراهم می‌شود و او را تا حدودی از ابتلا به اختلالات روانی و شر شیطان مصون می‌دارد^۱ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۳) و یا نام نیک و احترام به کودک، بستر مناسبی را برای با ارزش دیدن خود و دیگران فراهم می‌سازد و به خویش و دیگران احترام می‌گذارد (حسینی زاده، ۱۳۸۶، ص ۷۱). در روایات تصریح شده است که کسی که نام نیک خود را خوب، زیبا و با عزت می‌داند، روانش شیطانی نمی‌شود^۲ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۰) و حتی از پدید آمدن برخی احساس حقارت‌های متربی که از نام‌های زشت برایش پدیدار می‌شود، پیشگیری می‌شود^۳ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۲۰).

۱-۴ فراهم سازی امنیت روانی:

امنیت روانی، بستری را فراهم می‌سازد که برای فرزندان، بروز استعدادها و خلاقیت‌های بدون احساس ترس و نگرانی را سبب می‌شود. به علاوه اعتماد آنان به والدین و محیط، افزایش می‌یابد، تا جایی که اراده‌ای قوی و فکری مستقل پیدا می‌کنند (حسینی زاده، ۱۳۸۶، ص ۹۴ و ۹۹). ایجاد امنیت، تنها به معنای فراهم آوردن سرپناهی که فرزندان را از سرما، گرما، دشمن، حیوانات درنده و... در امان نگه دارد، نیست. بیشتر اوقات، دعوا، جر و بحث‌های گفتاری و سوء تفاهمات بین والدین، از عمده‌ترین عوامل مخل امنیت و آرامش در خانواده‌ها هستند که سبب می‌شوند کودک حرف‌های درونی خود را با جرأت تمام بیان نکند و آشکار نسازد. برعکس، والدین می‌توانند با پرورش امید به خدا و لطف او، برآورده ساختن خواسته‌های معقول فرزندان و پذیرش حق از آنان، سپاس‌گزاری از خداوند به دلیل نعماتش، پرداخت صدقه به دیگری با دست فرزندان و بردن نام خداوند در هر کاری، تا حدودی امنیت و آرامش روانی را وارد منازل خویش کنند.

۱. پیامبر اکرم ﷺ در سفارش به علی علیه السلام می‌فرماید: «يَا عَلِيُّ إِذَا وُلِدَ لَكَ غُلَامٌ أَوْ جَارِيَةٌ فَأَدِّنْ فِي أُذُنِهِ الْيُمْنَى وَأَقِمَّ فِي الْيُسْرَى فَإِنَّهُ لَا يَمُرُّهُ الشَّيْطَانُ أَبَدًا»

۲. از جابر نقل شده که: «أَرَادَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ الرُّكُوبَ إِلَى بَعْضِ شَبْعَتِهِ لِيَعُودَهُ فَقَالَ يَا جَابِرُ الْحَقْمِيُّ فَتَبِعْتُهُ فَلَمَّا انْتَهَى إِلَى بَابِ الدَّارِ خَرَجَ عَلَيْنَا ابْنُ لَهُ ضَعِيفٌ فَقَالَ لَهُ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَا اسْمُكَ قَالَ مُحَمَّدٌ قَالَ فَبِمَا تُكْنَى قَالَ بَعْلِي فَقَالَ لَهُ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَقَدْ اخْتَطَرْتَ مِنَ الشَّيْطَانِ اخْتِطَارًا شَدِيدًا».

۳. امام باقر علیه السلام فرمودند: «إِنَّمَا لُتْكُنِّي أَوْلَادَنَا فِي صَغَرِهِمْ مَخَافَةَ النَّبْرَانِ يَلْحَقَ بِهِمْ».

۱-۵. تمهیدات عملکردی:

از جمله تمهیدات عملکردی، می‌توان به آماده‌سازی مقدمات عبادی مثل نماز، روزه در ماه مبارک رمضان و...^۱ (ابن ابی‌الحدید، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۲۹)، استفاده از رنگ‌های شاد^۲ (شعیری، بی‌تا، ص ۷۱)، نغمه‌های خوش‌قرآن، اذان^۳ (رشید رضا، بی‌تا، ج ۶، ص ۴۴۵) و... برای جذب فرزندان و به‌ویژه نوجوانان، همچنین حضور در اماکن مذهبی مانند مساجد و حسینیه‌ها برای مراسم جشن یا عزای ائمه علیهم‌السلام اشاره نمود.

۱-۶. رشد جسمی مناسب:

اهل بیت علیهم‌السلام همان‌طور که برای رشد روح و روان برنامه‌متعالی و جامع ارائه داده‌اند، برای تغذیه جسمانی بشر، نیز، هرم غذایی خاصی را مطرح نموده‌اند، مانند اینکه نوزاد از ابتدای تولد، از شیر مادر تغذیه نماید؛ زیرا تأثیر بسزایی در بُعد شناختی، جسمانی و دینی او دارد^۴ (امام هشتم علیه‌السلام، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۳۴). لذا زنان کم‌عقل، بدزبان، بسیار زشت، حرام‌خوار، شراب‌خوار، دشمن اهل بیت علیهم‌السلام و یا کسانی که نقص جسمانی (مانند ضعف بینایی) دارند، نباید به نوزاد شیر دهند^۵ (نوری، ۱۴۰۸، ص ۱۵، ۱۶۲) و یا اینکه والدین در مراحل بعدی رشد فرزندان دقت نمایند که غذای دارای سلامت ظاهری (عدم میکروب، ویروس و سایر آلودگی‌ها) و باطنی (لقمه‌ی حلال) برای آنان تهیه نمایند^۶ (بقره، ۱۶۸ / مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۱۴۷)؛ زیرا حلال، حرام و یا شبهه‌ناک بودن غذا و حتی امکاناتی که در اختیار کودکان قرار می‌دهند، در تمایل ایشان به رذایل و فضایل اخلاقی مؤثر است^۷ (حرعاملی، ج ۱۷، ص ۸۲، ۸۱، ش ۳).

۱. امام علی علیه‌السلام فرمودند: «من لم يأخذ أهبة الصلاة قبل وقتها فما وقرها».

۲. «... إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاطِرِينَ» (بقره: ۶۹). پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرمایند: «مَنْ أَدْخَلَ لَيْلَةً وَاحِدَةً سِرَاجًا فِي الْمَسْجِدِ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ دُونَ سَبْعِينَ سَنَةً وَكَتَبَ لَهُ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَلَهُ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى مَدِينَةٌ» (شعیری، بی‌تا، ص ۷۱).

۳. نویسنده المنار می‌نویسد: «جذابیت و کشش اذان، به قدری اثربخش است که مسیحیان متعصب، به عمق و عظمت تأثیر آن در روحیه شنوندگان، اعتراف می‌کنند...».

۴. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرمایند: «لَيْسَ لِلصَّبِيِّ لَبَنٌ خَيْرٌ مِنْ لَبَنِ أُمِّهِ».

۵. امام صادق علیه‌السلام فرمود: «رَضَاعُ الْيَهُودِيَّةِ وَالنَّصْرَانِيَّةِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ إِرْضَاعِ النَّاصِبِيَّةِ فَاحْذَرُوا النَّصَابَ أَنْ تُظَايِرُوهُمْ وَلَا تُنَاكِحُوهُمْ وَلَا تُوَادُّوهُمْ» و نیز پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «إِيَّاكُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا الْحَمَقَاءَ فَإِنَّ اللَّبَنَ يُنْبِئُهُ عَلَيْهِ».

۶. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا» و رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «وَقَسَمَ لَهُمْ أَرْزَاقَهُمْ مِنْ حِلِّهَا وَعَرَضَ لَهُمْ بِالْحَرَامِ».

۷. امام صادق علیه‌السلام فرمود: «لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ أَكْتَسَبَ الْمَالَ مِنْ حِلِّهِ وَ...».

۲- شیوه‌های انگیزشی:

این بخش شامل فنونی می‌شود که رغبت و انگیزه روی آوری به فضایل اخلاقی را در فرزندان افزایش می‌دهد و از رذایل دور می‌نماید. مهم‌ترین ابزار برای ایجاد انگیزه و جذب کودکان به ارزش‌های تربیت اخلاقی، آگاهی بخشی از الطاف و محبت‌های الهی، شخصیت دادن و تشویق کردن آنان است (فقیهی، ۱۳۸۴، ص ۵۳). در تعالیم اهل بیت علیهم‌السلام در راستای این دسته از شیوه‌ها، فنون زیر تبیین شده است:

۱-۲. تبیین نقش خدا در زندگی و آگاهی‌های جذاب:

کودکان در مراحل ابتدایی رشدشان چندان قدرت تحلیل از اطراف خود ندارند، شاید مسائل گوناگونی رخ دهد، اما آنان بدون توجه خاص، از کنارشان بگذرند؛ به همین جهت والدین باید گاهی اوقات به تبیین آنها بپردازند و از طریق جملات زیبا و جذاب، ایشان را آگاه نمایند. تبیین مسائلی مانند محبت خداوند نسبت به کودکان^۱ (بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳ق، ج ۲۰، ص ۷۳۸ / ابن‌ابی‌جمهور، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۲۷۰ / بروجردی، ۱۳۸۶، ج ۲۶، ص ۶۲۲)، برشمردن نعمات اعطایی پروردگار^۲ (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۳۳) و حتی شرکت دادن آنان در مراسم دعا، جلسات علمی و دینی^۳ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۸۷، ش ۳ / نوری، ۱۴۰۸، ج ۶، ص ۴۵۵) می‌تواند در رشد متعالی آنان مؤثر باشد.

۲-۲. تشویق و واکنش مطلوب:

نقش تشویق و واکنش‌های مطلوب هنگام انجام فضایل، در تربیت اخلاقی بسیار مؤثر است؛ زیرا اگر شرایط، حدود و مسائل مربوط به آن رعایت شود، نتایج سازنده و پُر فایده‌ای در تربیت به جای می‌گذارد. مواردی همچون تمجید و اهدای هدایا برای نیکوتر انجام دادن رفتارهای

۱. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرموده‌اند: «الولد کبد المؤمن إن مات قبله صار شفیعا له وإن مات بعده یستغفر له فیغفر الله له».

۲. لقمان به فرزندش می‌گوید: «یا بُنَیَّ مَنْ ذَا الَّذِیْ عَبدَ اللهُ فَحَدِّثْهُ وَمَنْ ذَا الَّذِیْ اِبتَغاهُ فَلَمْ یَجِدْهُ یا بُنَیَّ وَمَنْ ذَا الَّذِیْ ذَکَرَهُ فَلَمْ یُذَکَرْهُ وَمَنْ ذَا الَّذِیْ تَوَكَّلَ عَلَی اللهِ فَوَكَّلَهُ اِلی غَیْبِهِ وَمَنْ ذَا الَّذِیْ نَصَرَ عَلیهِ جَلَّ ذَکْرُهُ فَلَمْ یَرْحَمْهُ».

۳. امام صادق علیه‌السلام می‌فرمایند: «کانَ اَبی‌عَلیٍّ إِذا حَزَنَتْهُ اُمُّهُ جَمَعَ النِّساءَ وَالصِّبْیانَ ثُمَّ دَعَا وَأَمَّنُوا». نیز روایت شده: «دَخَلَ اَبُو طَالِبٍ اِلی التَّیْبِ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم وَهُوَ یُصَلِّی وَعَلیٌّ علیه‌السلام بِجَنبِهِ وَکانَ مَعَ اَبی طَالِبٍ جَعْفَرٌ فَقَالَ لَهُ اَبُو طَالِبٍ صَلِّ جَنَاحَ ابْنِ عَمِّكَ فَوَقَفَ جَعْفَرٌ عَلَی سَارِ رَسُولِ اللهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم الخَبر».

پسندیده^۱ (سوره ص: ۴۴ / مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۶، ص ۶۷)، ابراز نشاط روحی و شادمانی هنگام اجرای اعمال صالح^۲ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۹۹ / ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۳۹۱) و مشورت با فرزندان در انجام کارها و امور خانواده^۳ (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۴۷۶) از مهم ترین فنون ارزشی هستند که سبب ایجاد انگیزه و جذب به خوبی ها و فضایل می شوند.

۲-۳. پیامدهای رفتارهای اخلاقی:

آدمی همواره تشنه محبت و توجه اطرافیان است، تا جایی که گاهی رو به خودنمایی برای دیگران می آورد (این عمل، بیشتر در بین جوانان شایع است)؛ بنابراین اگر پاداش اعمال نیک برای فرزندان تشریح و پیامدهای هر کدام از رفتارهای اخلاقی مطرح شود و آنان بدانند که خداوند در ازای هر کدام از اعمال پسندیده، علاوه بر توجه خاص و دوست داشتن، پاداش زیادی نیز برایشان در نظر دارد، مسلماً مشتاق می شوند که هر چه بهتر و بیشتر آن اعمال را انجام دهند و حتی برخی را جزء برنامه های همیشگی خود قرار می دهند؛ مثلاً اگر فرزندان بدانند که هنگام احترام به والدین، لطف و رحمت خداوند شامل آنان می شود^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۲۱)، قطعاً به این عمل اخلاقی توجه خاصی خواهند کرد و همین طور است رعایت حقوق دیگران^۵ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۶۰)، حفظ حجاب و عفت^۶ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۷۹).

۳- شیوه های شناختی:

دربدارنده فنونی است که سبب افزایش شناخت متربی نسبت به اخلاقیات نیکو می شود (فقیهی، ۱۳۸۴، ص ۶۶)؛ مانند راستگویی، احترام به بزرگ ترها، داشتن آداب اسلامی، آموزش مصادیق

۱. خداوند در قرآن کریم این گونه به تعریف و تمجید حضرت ایوب علیه السلام می پردازد: «إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نَعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ»؛ همچنین امام باقر علیه السلام می فرماید: «پدرم فرمودند: مَرَضْتُ مَرَضًا شَدِيدًا فَقَالَ لِي أَبِي علیه السلام مَا تَشْتَهِي فَقُلْتُ أَشْتَهِي أَنْ أَكُونَ مِمَّنْ لَا أَفْتَرُحُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي مَا يُدْبِرُهُ لِي فَقَالَ لِي أَحْسَنْتَ صَاهِبْتَ إِتْرَاهِيمَ الْخَلِيلَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ».
۲. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «أَطْرَفُوا أَهَالِيكُمْ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ بَشِيءٍ مِنْ الْفَاكِهَةِ أَوْ اللَّحْمِ حَتَّى يَفْرَحُوا بِالْجُمُعَةِ».
۳. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «الْوَلَدُ سَيِّدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَعَبْدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَوَزِيرٌ سَبْعَ سِنِينَ».
۴. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «يُفْتَحُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ بِالرَّحْمَةِ فِي أَرْبَعِ مَوَاضِعَ... وَعِنْدَ نَظَرِ الْوَلَدِ فِي وَجْهِ الْوَالِدِينَ».
۵. امام صادق علیه السلام می فرماید: «تَرَكَ الْحُقُوقَ مَذَلَّةً وَإِنَّ الرَّجُلَ يَخْتِاجُ إِلَى أَنْ يَتَعَرَّضَ فِيهَا لِلْكَذِبِ».
۶. امام علی علیه السلام فرمودند: «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الْعَفَافِ».

رفتارهای اخلاقی (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۲۸۶) که زنده کردن یاد خدا در اذهان است^۱ (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۳۶). همچنین آموزش اموری چون: صفات کمالی خداوند^۲ (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۴۰)، محبت خدا به فرد آراسته به فضایل و محاسن اخلاقی^۳ (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۴۸۸)، آموزش احادیث اهل بیت علیهم السلام و حکمت های مربوط به تربیت اخلاقی^۴ (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۱۱/ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۴۷)، بستر مناسبی را برای شناخت ارزش ها و فنون تربیت اخلاقی فراهم می سازد. در ذیل به بررسی اجمالی برخی از آنها پرداخته می شود.

۳-۱. آشنایی با صفات اخلاقی خداوند:

با الهام گرفتن از مکتب اهل بیت علیهم السلام و در نظر داشتن فرصت های مناسب، می توان فرزندان را با صفات اخلاقی و الهی آشنا ساخت. آگاه سازی این امور در خلیقات بزرگسالی متربی، بسیار مؤثر خواهد بود؛ زیرا اگر او بداند رحیم و کریم بودن خداوند به چه معناست و اینکه خداوند مهربان تر از هر کس - حتی پدر و مادرش - نسبت به اوست، آیا خدا را دوست نمی دارد؟ قطعاً بعد از تبیین مناسب، قلبش بیدار شده و دیگر اجازه نمی دهد که محبت کسی به جای محبت خدا در دلش بنشیند. لقمان حکیم به فرزندش می گوید:

فرزندم در ملکوت، آسمان ها، زمین و کوه ها و سایر آفرینش خداوند بسیار بیندیش؛
زیرا تفکر و تدبیر در جهان هستی، بهترین پنددهنده و بیدارکننده قلب توست
(مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۴۰).

۳-۲: شناخت مصادیق اخلاق و آداب دینی:

طیف رفتارهای اخلاقی، بسیار گسترده است و والدین باید به طور تدریجی، با حوصله و با

۱. لقمان می گوید: «وَأذْكُرُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فِي كُلِّ مَكَانٍ».

۲. لقمان به فرزندش می گوید: «يَا بُنَيَّ إِنَّ كُلَّ يَوْمٍ يَأْتِيكَ يَوْمٌ جَدِيدٌ يَشْهَدُ عَلَيْكَ عِنْدَ رَبِّ كَرِيمٍ».

۳. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ مَنْ عْبَادِهِ الْخِيَاءَ وَالسَّتْرَ فَأَتَيْكُمْ اغْتَسَلَ فَلْيَتَوَارَ مِنَ النَّاسِ فَإِنَّ الْخِيَاءَ زِينَةُ الْإِسْلَامِ».

۴. امام صادق علیه السلام فرمودند: «وَالْفَلَامُ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ وَيَتَعَلَّمُ فِي الْكُتَابِ سَبْعَ سِنِينَ وَيَتَعَلَّمُ الْخَلَالَ وَالْخِرَامَ سَبْعَ سِنِينَ» و نیز می فرمایند: «بَادِرُوا أَوْلَادَكُمْ بِالْحَدِيثِ قَبْلَ أَنْ يَسْبِقَكُمْ إِلَيْهِمُ الْمَرْجَةُ».

شیوه‌های جذاب، به فرزندان خویش آموزش دهند. آنان می‌توانند در این راستا، از شعر^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۲۸۶)، قصه و داستان^۲ (هود: ۱۲۰)، همانندسازی با الگوها از طریق نقل داستان‌های آموزنده اخلاقی^۳ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۰۲)، رفتارهای اخلاقی پیامبران^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۳۳۵)، معرفی الگوهای موفق در حیطة اخلاق نیکو^۵ (قلم: ۴) و آموزش آداب اخلاقی اسلامی^۶ (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۲۹) کمک بگیرند.

۳-۳. آگاه‌سازی از خواست خدا در انجام اعمال اخلاقی و پرهیز از غیر آنها:

والدین باید به فرزندان‌شان گوشزد نمایند که همیشه به یاد خدا باشند تا از این طریق، حضور خدا را درک کرده و از کارهای بد دوری گزینند. زنده کردن یاد خدا در ذهن فرزندان^۷ (مفید، ۱۴۱۳، ص ۳۳۶) و آگاه‌سازی از خواسته‌ها و محبت الهی به هنگام آراسته شدن به فضایل^۸ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۶، ص ۲۶۱)، سبب آگاهی آنان می‌شود، مبنی بر آنکه اگر هم خطایی کرده‌اند، خداوند توبه و استغفار آنان را می‌پذیرد و ایشان را به دلیل انجام اعمال صالح و پسندیده، غرق رحمت می‌کند.

۴- شیوه‌های هدایتی:

شامل فوننی هستند که با استفاده از آنها می‌توان گرایش متربی به کارهای نیک و به خصوص تربیت اخلاقی را تقویت کرد. این فنون بر مبنای برنامه‌ریزی هدفمند و با بهره‌گیری از توصیه‌های

۱. حضرت زهرا علیها السلام فرزندش حسن علیه السلام را بالا و پایین می‌انداختند و شعر می‌خواند.
۲. خداوند تأثیر قصه بر قلب پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و سایر مردم را چنین ترسیم می‌کند: «وَكَلَّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقِّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ».
۳. قال الصادق علیه السلام: «... الا اخبرك بحديث ماهو في يدي احد من اهل المدينة؟ ... ذات يوم جالس في المسجد...».
۴. «كان النبي صلى الله عليه وسلم أحسن الناس خلقاً وأكرمهم وأتقاهم...».
۵. «وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ».
۶. امام علی علیه السلام به فرزندش در مورد آداب غذا خوردن چنین می‌گوید: «مَقَالَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيٌّ بِنُ أَبِي طَالِبٍ علیه السلام لِلْحَسَنِ ابْنِهِ علیه السلام يَا بُنَيَّ أَلَا أَعْلَمُكَ أَرْبَعَ خِصَالٍ تَسْتَعْنِي بِهَا عَنِ الطَّبِّ فَقَالَ بَلَى يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ لَا تَجْلِسَ عَلَى الطَّعَامِ إِلَّا وَأَنْتَ جَائِعٌ وَلَا تَقُمْ عَنِ الطَّعَامِ إِلَّا وَأَنْتَ تَشْتَهِيهِ وَجُودِ الْمَضْغِ وَإِذَا نِمْتَ فَاعْرِضْ نَفْسَكَ عَلَى الْخَلَاءِ فَإِذَا اسْتَعْمَلْتَ هَذَا اسْتَعْتَبْتَ عَنِ الطَّبِّ».
۷. لقمان حکیم به فرزندش می‌گوید: «يَا بُنَيَّ أَقَلَّ الْكَلَامِ وَأَذْكَرُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي كُلِّ مَكَانٍ فَإِنَّهُ قَدْ أَنْذَرَكَ وَحَدَّرَكَ...».
۸. رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: «سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ إِمَامٌ عَادِلٌ وَشَابٌّ نَشَأَ فِي عِبَادَةِ اللَّهِ...».

اهل بیت علیهم السلام صورت می‌گیرد (فقیهی، ۱۳۸۴، ص ۷۲). نمونه‌هایی از آنها عبارتند از:

۱-۴. راهنمایی برای برنامه‌ریزی و چگونگی انجام کارهای نیک:

والدین می‌توانند با در نظر گرفتن این فن کارآمد، فرزندان‌شان را برانگیزانند و آنان را به تدریج با مصادیق امور اخلاقی و چگونگی انجام کارهای نیک آشنا سازند؛ مثلاً در ترغیب کودکان برای مسواک زدن، ابتدا باید مسواک و خمیردندانی دلخواه آنان تدارک ببینند، سپس وقتی که خودشان می‌خواهند مسواک بزنند، آنان را نیز مهربانانه برای انجام این عمل فرا بخوانند. یا اینکه برای انجام هرچه بهتر وظایف اخلاقی، برنامه‌ای تدارک ببینند؛ زیرا هنگامی که شتاب زده و بدون رعایت اصول و قواعد، اقدام به انجام کاری شود، خستگی و بی‌میلی حاصل شده و در نتیجه از آن دست کشیده می‌شود. پس برنامه‌ریزی مشخص، انسان را در رسیدن به اهداف از پیش تعیین شده، در تربیت اخلاقی یاری می‌کند؛ برنامه‌ریزی صحیح که فرد، هم بتواند وقتی را برای رابطه با خدا و مناجات با او اختصاص دهد و هم به امور روزمره زندگی برسد و هم به اموری که وی را شاداب می‌سازد (مانند بازی) بپردازد^۱ (دشتی، ۱۳۸۱، حکمت ۳۹۰). اصولاً مؤمنانی که به نحوی نقشی برای خود و دیگران دارند، باید برای هر روز و لحظات زندگی، برنامه‌ریزی داشته باشند^۲ (دشتی، ۱۳۸۱، نامه ۵۳، قسمت ۱۱۵).

۲-۴ دعوت و سوق دادن به اجرای امور اخلاقی:

اهل بیت علیهم السلام نه تنها خویشتن را به اجرای امور اخلاقی وا می‌داشتند، بلکه دیگران را نیز به سمت آنها سوق می‌دادند. گاهی اوقات هنگام انجام کارهای پسندیده، درس‌های بزرگ اخلاقی می‌آموختند^۳ (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۱، ص ۱۹۸) یا اینکه برخی از کارهای نیک را یادآوری می‌نمودند^۴

۱. امام علی علیه السلام فرمود: «وَقَالَ عَلِيٌّ لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثَ سَاعَاتٍ فَسَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَسَاعَةٌ يُرْمُ فِيهَا مَعَايِشَهُ [فِيهَا مَعَايِشُهُ] وَسَاعَةٌ يُخَلِّي فِيهَا [فِيهَا] بَيْنَ نَفْسِهِ وَبَيْنَ لَدَّتْهَا فِيمَا يَجُلُ وَيَجْمَلُ وَلَيْسَ لِلْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ شَاخِصًا إِلَّا فِي ثَلَاثِ مَرَمَّةٍ لِمَعَايِشٍ أَوْ حُطْوَةٍ فِي مَعَادٍ أَوْ لَدَّةٍ فِي غَيْرِ مَحْرَمٍ».

۲. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «وَأَمْضِ لِكُلِّ يَوْمٍ عَمَلَهُ فَإِنَّ لِكُلِّ يَوْمٍ مَا فِيهِ».

۳. «مر الحسن بن علی علیه السلام بصبيان بلعبون و بین ابدیهم کسر خبز یا کلونها فدعوه فتنزل و اکل معهم ثم حملهم إلى منزله فأطعمهم وكساهم وقال الفضل لهم لأنهم لم يجدوا غیر ما أطعموني ونحن نجد أكثر مما أطعمناهم».

۴. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «اجتهدت في العبادة وأنا شاب فقال لي أبي علیه السلام يا بُنَيَّ دُونَ مَا أَرَاكَ تَصْنَعُ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا أَحَبَّ عَبْدًا رَضِيَ عَنْهُ بِالْيَسِيرِ».

(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۸۷)، اما درعین حال، از امر و نهی مستقیم پرهیز می‌کردند^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۷۳، ش ۱۳)؛ زیرا انسان به صورت طبیعی استقلال طلب است و از امر و نهی مستقیم، نه تنها لذت نمی‌برد، بلکه چه بسا ناراحت نیز بشود.

۴-۳ نظارت و کنترل رفتارها:

ائمہ علیہم السلام همواره بر اعمال فرزندان خویش نظارت می‌کردند و کیفیت خوب یا بد بودن آنها را به ایشان گوشزد می‌نمودند^۲ (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۳۰۹، ش ۳۶۴۶) و در این جهت، حتی از افرادی که به آنان اظهار دوستی می‌کردند و یا با کسانی که رفت و آمد می‌کردند نیز غافل نبودند^۳ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۳۳ / احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۲۲۱)؛ زیرا به خوبی می‌دانستند که اگر نظارت و کنترل مناسب بر رفتارهای فرزندان خویش نداشته باشند و مسیر مستقیم را نشانشان ندهند، هر لحظه امکان انحراف و گمراهی، دور ماندن از آرمان‌های الهی و در نهایت، سقوط در چنگال‌های شیطان وجود دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به مطالعه روایات و آموزه‌های رسول اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام، شیوه‌های تربیت اخلاقی، چهار نوع است: «زمینه‌ای»، «انگیزشی»، «شناختی» و «هدایتی». شیوه‌های زمینه‌ای دارای فنونی مانند فضا سازی انس با خدا، بسترسازی رشد شخصیت عاطفی، ایجاد محیط روانی معنوی و مصونیت بخشی از شیطان، فراهم سازی امنیت روانی، تمهیدات عملکردی و رشد جسمی

۱. حریمی گوید: «كَانَتْ لِإِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ دَنَانِيرٌ وَأَرَادَ رَجُلٌ مِنْ قُرَيْشٍ أَنْ يَخْرُجَ إِلَى الْيَمَنِ فَقَالَ إِسْمَاعِيلُ يَا أَبَتِ إِنَّ فَلَانًا يُرِيدُ الْخُرُوجَ إِلَى الْيَمَنِ وَعِنْدِي كَذَا وَكَذَا دِينَارًا أَفْتَرَى أَنْ أَذْفَعَهَا إِلَيْهِ يَبْتَاعُ لِي بِهَا بِضَاعَةً مِنَ الْيَمَنِ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَا بَنِيَّ أَمَا بَلَغَكَ أَنَّهُ يَشْرَبُ الْخَمْرَ فَقَالَ هَكَذَا يَقُولُ النَّاسُ فَقَالَ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ فِي كِتَابِهِ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ يَقُولُ يُصَدِّقُ لِلَّهِ وَيُصَدِّقُ لِلْمُؤْمِنِينَ فَإِذَا شَهِدَ عِنْدَكَ الْمُؤْمِنُونَ فَصَدِّقْهُمْ».

۲. روایت شده: «خَرَجَ ابْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عليه السلام فِي الرَّحْبَةِ وَعَلَيْهِ قَمِيصٌ خَرَّ وَطَلُوقٌ مِنْ ذَهَبٍ فَقَالَ ابْنِي هَذَا قَالُوا نَعَمْ قَالَ فَدَعَاهُ فَشَقَّهُ عَلَيْهِ وَأَخَذَ الطَّلُوقَ مِنْهُ فَجَعَلَهُ قِطْعًا قِطْعًا».

۳. امام حسن عليه السلام نیز به یکی از فرزندان نشان فرمودند: «يَا بَنِيَّ لَا تُؤَاحِ أَحَدًا حَتَّى تَعْرِفَ مَوَارِدَهُ وَمَضَادِرَهُ فَإِذَا اسْتَنْبَطْتَ الْخُبْرَةَ وَرَضَيْتَ الْعِشْرَةَ فَأَخِجْهُ عَلَى إِقَالَةِ الْعَثْرَةِ وَالْمُوَاسَاةِ فِي الْعُسْرَةِ» و امام سجاد عليه السلام می‌گویند: «جَالِسُوا أَهْلَ الدِّينِ وَالْمَعْرِفَةِ، فَإِنَّ لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ فَالْوَحْدَةَ أَنْتُمْ وَأَسْلَمُوا، فَإِنَّ أَبِيئِمَّ إِلَّا مُجَالِسَةَ النَّاسِ، فَجَالِسُوا أَهْلَ الْمُرُؤَاتِ فَإِنَّهُمْ لَا يَرْفُتُونَ فِي مَجَالِسِهِمْ».

مناسب است. در شیوه‌های انگیزشی بر فونونی چون تبیین نقش خدا در زندگی و آگاهی‌های جذاب، تشویق و واکنش مطلوب و پیامدهای رفتارهای اخلاقی تأکید شده است. در شیوه‌های شناختی، به مربی آگاهی داده شده تا به راحتی بتواند صفات اخلاقی خداوند، مصادیق اخلاق و آداب دینی و خواست خدا در انجام اعمال اخلاقی و پرهیز از غیر آنها را بشناسد. در شیوه‌های هدایتی، با هدفمندی و بهره‌گیری از توصیه‌های رسول گرامی اسلام ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام، راهنمایی چگونگی انجام کارهای نیک، دعوت و سوق دادن به اجرای امور اخلاقی و نظارت و کنترل رفتارها بحث شده است. جدول شماره ۱ شیوه‌ها و فنون تربیت اخلاقی مطرح شده را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱
شیوه‌ها و فنون تربیت اخلاقی در روایات رسول اکرم ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام

شیوه‌ها	فنون تربیتی
۱. زمینه‌ای	۱-۱ فضا سازی انس با خدا
	۲-۱ بسترسازی رشد شخصیت عاطفی
	۳-۱ ایجاد محیط روانی معنوی و مصونیت بخشی از شیطان
	۴-۱ فراهم سازی امنیت روانی
	۵-۱ تمهیدات عملکردی
	۶-۱ رشد جسمی مناسب
۲. انگیزشی	۱-۲ تبیین نقش خدا در زندگی و آگاهی‌های جذاب
	۲-۲ تشویق و واکنش مطلوب
	۳-۲ پیامدهای رفتارهای اخلاقی
۳. شناختی	۱-۳ آشنایی با صفات اخلاقی خداوند
	۲-۳ شناخت مصادیق اخلاق و آداب دینی
	۳-۳ آگاه سازی از خواست خدا در انجام اعمال اخلاقی و پرهیز از غیر آنها
۴. هدایتی	۱-۴ راهنمایی برای برنامه ریزی و چگونگی انجام کارهای نیک
	۲-۴ دعوت و سوق دادن به اجرای امور اخلاقی
	۳-۴ نظارت و کنترل رفتارها

فهرست منابع:

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید ابن هبه الله، شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴.
۲. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، قم: دار سید الشهداء للنشر، ۱۴۰۵ق.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ش.
۴. —، امالی، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶.
۵. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴.
۶. ابن فهد حلی، احمد بن محمد، التحصین فی صفات العارفين، قم: مدرسه امام مهدی (عج)، ۱۴۰۷ق.
۷. احمدی میانجی، علی، مکاتیب الائمه علیهم السلام، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۶ق.
۸. اخوی، اصغر، «روش های تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلام»، راه تربیت، سال ششم، شماره ۱۶، ۱۳۹۰، ص ۸۲-۴۹.
۹. آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین، شرح آقا جمال خوانساری بر غرر الحکم و درر الکلم، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
۱۰. بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله، عوالم العلوم والمعارف والأحوال من الآیات والأخبار والأقوال (مستدرک سیده النساء إلى الإمام الجواد)، قم: مؤسسه امام المهدی (عج)، ۱۴۱۳ق.
۱۱. بروجرودی، آقا حسین، جامع أحادیث الشیعه (للبروجردی)، تهران: انتشارات فرهنگ سبز، ۱۳۸۶ش.
۱۲. بهشتی، محمد؛ ابوجعفری، مهدی؛ فقیهی، علی نقی، آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت، ج ۲، تهران: سمت، ۱۳۷۹.
۱۳. بهشتی، محمد، «تربیت، اخلاق و تربیت اخلاقی»، معارف، شماره ۱۰، ۱۳۸۱، ص ۲-۱۸.
۱۴. حاجی ده آبادی، محمدعلی، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، قم: دفتر تحقیقات و تدوین متون درسی، ۱۳۷۷.
۱۵. —، تربیت اسلامی ویژه تربیت اخلاقی، جلد ۲، تهران: نشر تربیت اسلامی، ۱۳۷۹.
۱۶. حرعاملی، محمد بن حسن، وسایل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹.
۱۷. حسینی زاده، علی، سیره تربیتی پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام: تربیت فرزند، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶.
۱۸. جوادی آملی، عبدالله، مبادی اخلاق در قرآن، قم: اسراء، ۱۳۷۸.
۱۹. داوودی، محمد، سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام (تربیت اخلاقی)، ج ۳، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
۲۰. دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام، ۱۳۸۱.
۲۱. دیلمی، احمد؛ آذربایجانی، مسعود، اخلاق اسلامی، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۵.
۲۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، بیروت: دارالشامیه و دمشق: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۲۳. راوندی کاشانی، فضل الله بن علی، النوادر، قم: دارالکتاب، بی تا.
۲۴. رشید رضا، محمد، تفسیر المنار، بیروت: دار الفکر، بی تا.

۲۵. شریفی، عنایت، «روش‌های تربیت اخلاقی در نهج البلاغه»، پژوهشنامه معارف قرآنی، دوره ۱، شماره ۲، ۱۳۸۹، ص ۹۸۷۵.
۲۶. شعیری، محمد بن محمد، جامع الأخبار (لشعیری)، نجف: مطبعة حیدریه، بی تا.
۲۷. صمدی، معصومه؛ دوابی، مهدی؛ اقبالیان، طاهره، مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در سیره پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت، شماره ۱۶، ۱۳۹۱، ص ۶۴۳۷.
۲۸. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳.
۲۹. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲ق.
۳۰. طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الاحکام، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۳۱. طوسی، نصیرالدین محمد، اخلاق ناصری، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۴.
۳۲. علی بن موسی، امام هشتم ﷺ، صحیفه الامام الرضا ﷺ، مشهد: کنگره جهانی امام رضا ﷺ، ۱۴۰۶ق.
۳۳. فرمیهنی فراهانی، محسن؛ میرزاحمدی، محمدحسن؛ امیرسالاری، علی، «بررسی تربیت اخلاقی از منظر امام صادق ﷺ (مبانی، اصول، روش‌های تربیتی)»، دانشور رفتار، دوره ۱۶، شماره ۳۹ (ویژه مقالات تربیت و اجتماع)، ۱۳۸۸، ص ۷۹۶۵.
۳۴. فقیهی، احمد، روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان، قم: انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی ﷺ، ۱۳۹۴.
۳۵. فقیهی، علی نقی، شیوه‌های ترغیب و جذب به نماز، تهران: مهر تابان، ۱۳۸۴.
۳۶. قائمی مقدم، محمدرضا، روش‌های آسیب‌زا در تربیت از منظر تربیت اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۲.
۳۷. کبیری، زینب؛ معلمی، حسن، (۱۳۸۸)، «مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبایی»، معرفت اخلاقی، شماره ۱، ص ۹۰۶۷.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷.
۳۹. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
۴۰. محمد نورابن عبدالحفیظ، منهج التریبه النبویه للطفل، بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۱۶ق.
۴۱. مفید، محمد بن محمد، اختصاص، قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳ق.
۴۲. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل‌البتیت ﷺ، ۱۴۰۸ق.
۴۳. یالجن، مقداد، تربیت اخلاقی در اسلام، مترجم: بهروز رفیعی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.